

Atlas van de middel- eeuwen

*De ontwikkeling
van Europa
476-1000*

John Haywood

I

Een rijk in het nauw

De nadagen van Rome

Begin tweede eeuw n.Chr. was het Romeinse Rijk een ongeëvenaarde supermacht. Het had veilige grenzen en er heerste politieke stabiliteit en economische voorspoed. Een andere orde dan de Romeinse leek onvoorstelbaar, maar niet alles verliep vlekkeloos. Keizer Augustus (r. 27 v.Chr.-14 n.Chr.) schijnt op zijn sterfbed zijn opvolgers te hebben geadviseerd geen nieuw gebied te veroveren, maar in de eerste eeuw n.Chr. bleef het Romeinse Rijk gestaag groeien, voornamelijk door annexatie van vazalstaten zoals Cappadocië in Klein-Azië en Mauretanië in Noord-Afrika. De in 43 n.Chr. ingezette verovering van Brittannië was niet eenvoudig gebleken en de noordelijke helft van het eiland bleef onveroverd.

De laatste grote keizer-veroveraar van Rome was de uit Spanje afkomstige Trajanus (r. 97-117), die in 105 het Dacische koninkrijk, rijk aan mineralen, annexeerde en in Perzië het Parthische Rijk vernederde door Mesopotamië te bezetten en in 115-116 de hoofdstad Ctesiphon te plunderen. Trajanus stierf het daaropvolgende jaar, nog voordat zijn oostelijke veroveringen volledig geconsolideerd waren, en zijn opvolger Hadrianus (r. 117-138) gaf Mesopotamië meteen weer terug aan de Parthen, in ruil voor een gunstig vredesverdrag. Hij wijdde een groot deel van zijn bewind aan het versterken van de grenzen van het rijk: Hadrianus erkende dat het de praktische limiet van zijn expansie bereikt had. Rome was niet in staat de bestaande grenzen te handhaven en in het oosten een lange aanvalsoorlog te voeren.

Op de lange termijn vormde het einde van de gebiedsuitbreiding een economisch probleem. De belangrijkste welvaartsbron van het rijk was landbouw: zo'n 95 procent van de bevolking werkte als boer of als slaaf

Een Romeinse helm uit het Servische Berkasovo, daterend uit het begin van de vierde eeuw. De helm is bekleed met verguld zilver en glazen edelstenen. De hoeveelheid daarvan zegt iets over de rang, zodat deze rijkversierde helm van een hoge officier zal zijn geweest. Een Griekse inscriptie op de helm luidt: 'Dizzon, draag deze in goede gezondheid, Avitus.'

Het hoogtepunt van Rome onder Trajanus

■ Romeinse Rijk, 117 n.Chr.

▨ veroveringen van Trajanus, met jaartal

● Romeinse provinciehoofdstad

— provinciegrens

■ legioensbasis, begin tweede eeuw

op de *latifundia* (landgoederen) van de rijken. In pre-industriële samenlevingen was landbouwproductiviteit vooral afhankelijk van de hoeveelheid beschikbare arbeid en kon die niet gemakkelijk worden verhoogd. Als gevolg daarvan kon het rijk zijn middelen het best vergroten door nieuwe gebieden te veroveren en belasting op te leggen. Nu die mogelijkheden voor makkelijke veroveringen waren uitgeput, zou het rijk op een vast budget moeten leven.

Een ander probleem was de Romeinse constitutie. In theorie was de keizer 'eerste burger', een verheven magistraat wiens macht en bevoegdheden hem door de Romeinse Senaat en het volk waren verleend. In de praktijk had het keizerschap zich ontwikkeld tot een erfelijke monarchie, al vormde opvolging geen garantie voor bekwaamheid en bestond er geen constitutionele manier om een slechte keizer af te zetten.

Nadat de 'slechte keizer' bij uitstek, Nero, in 68 ten val was gebracht, brak er een burgeroorlog uit en streden rivaliserende generaals in het Vierkeizerjaar (69) om de macht, waarna Vespasianus en zijn Flavische dynastie het heft in handen kregen. Na de toenemende tirannie van Domitianus, de derde Flavische keizer, bracht zijn opvolger Nerva (r. 96-98) weer stabiliteit in de erfelijke dynastieke opvolging en adopteerde de ervaren en kundige generaal Trajanus als zijn zoon en opvolger. Bij Nerva's dood was zijn opvolging door Trajanus onomstreden. Ook Trajanus koos door adoptie van Hadrianus zijn opvolger. Opvolging via adoptie droeg bij aan de stabiliteit van de erfelijke dynastieke opvolging en verzekerde dat iedere toekomstige keizer de tijd kreeg om zijn geschiktheid te bewijzen voordat hij de macht erfde. Ondanks het succes ervan liet Marcus Aurelius (r. 161-180) het principe varen, om geen andere reden dan zijn eigen familie te begunstigen. Hij werd opgevolgd door zijn gestoorde zoon Commodus die, naar te verwachten viel, in 192 werd vermoord, waarna er weer een opvolgingscrisis en burgeroorlog volgde.

Tijdens het bewind van Marcus Aurelius deed zich nog een ongewenste ontwikkeling voor. Terwijl de Romeinen in 166 werden afgeleid door een oorlog met Parthië en de nasleep van een pokkenepidemie, brak een coalitie van volksstammen onder leiding van de Marcomannen door de Donaugrens heen en drong door tot in Noord-Italië. Pas na veertien jaar harde strijd slaagde Marcus erin de indringers te verslaan. Grote aantallen krijgsgevangenen genomen Marcomannen kregen land in het rijk toegewezen in ruil voor legerdienst; dit zou in de eeuwen daarna een steeds gangbaarder praktijk worden.

De Marcomannen waren zo grondig verslagen dat ze door latere schrijvers zelden worden genoemd. Maar hun inval was een symptoom van ingrijpende sociale veranderingen die zich aan gene zijde van de rijks-

Ommezijde: De muur van Hadrianus, die de keizer vanaf 122 liet bouwen om het geromaniseerde zuiden van Groot-Brittannië tegen invallen te beschermen, strekt zich over 117,5 km uit tussen de Solway Firth in het westen en de monding van de Tyne in het oosten.

Marmeren buste van keizer Hadrianus I (r. 117-138). Hij beseftte dat het Romeinse Rijk de praktische grenzen van zijn uitbreiding had bereikt en hield zich een groot deel van zijn regeerperiode bezig met het versterken van de grenzen.

De zuil van Trajanus, in 113 opgericht in Rome ter ere van de verovering van Dacië. Dit tafereel toont legioensoldaten die bezig zijn grensversterkingen te bouwen.

grenzen, aan de Rijn en de Donau, voltrokken. De Romeinen noemden de volksstammen uit dit gedeelte van Midden-Europa de Germani, op grond van de vaststelling dat ze verwante talen spraken en veel overtuigingen en gewoonten met elkaar deelden. Omdat de Germanen geen formele regering hadden en niet in steden woonden – in Romeinse ogen de essentiële attributen van beschaving – werden ze meer algemeen ook barbaren genoemd (*barbari*, d.w.z. ‘onbeschaafd’), een woord dat ook werd gebruikt om andere volksstammen buiten het rijk, zoals de Kelten en de Hunnen, mee aan te duiden. Al was de confederatie van Marcomannen dan verbroken, er zouden zich nieuwe gaan vormen. De Germaanse druk op de noordgrens van het rijk zou aanhouden.

De crisis in de derde eeuw

De derde eeuw was een van de moeilijkste in de Romeinse geschiedenis. Door Germaanse invallen, burgeroorlog en op hol geslagen inflatie kwam het rijk aan de rand van de afgrond te staan. Uit de opvolgingsstrijd na de moord op Commodus kwam Septimus Severus (r. 193-211) als winnaar tevoorschijn, een generaal die net als zijn verslagen rivalen door zijn troepen tot keizer was uitgeroepen. Severus probeerde een stabiel dynastiek bewind te herstellen door zijn zonen Caracalla en Geta al in hun jeugd tot medekeizer uit te roepen. Helaas hadden de broers een hekel aan elkaar. Caracalla nam het voortouw en vermoordde Geta om de macht voor zichzelf te grijpen. Zijn bewind verviel tot despotisme en in 217 werd hij tijdens een veldtocht in het oosten vermoord. Daarna volgden de keizers elkaar snel op.

Voor het rijk kon die chronische instabiliteit niet op een slechter moment zijn gekomen. In Germanië vormden zich geduchte nieuwe stamverbonden, bijzonder doeltreffend in oorlogvoering. In het oosten werden de Parthen, die na alle nederlagen tegen de Romeinen alle vertrouwen kwijt waren, in 226 ten val gebracht door de agressieve dynastie van de Sassaniden. Tot de jaren zestig van de derde eeuw slaagden de Romeinen erin hun grenzen tegen deze nieuwe dreigingen te verdedigen, maar de aanhoudende druk eiste zijn tol. Onder omstandigheden van vrijwel permanente oorlogvoering ging het leger het politieke leven overheersen. Een keizer die zich een armetierige soldaat toonde, of een slechte betaalmeester, geëerde niet lang.

Terwijl rivaliserende kandidaat-keizers met steun van verschillende legioenen met elkaar om de macht streden, stonden de grenzen open voor invallen. Zelfs wanneer een pretendent triomfeerde, kon hij zich niet zeker wanen. Elke nieuwe militaire crisis kon een van zijn generaals de kans geven een coup te wagen, wat leidde tot een giftige sfeer van onderling wantrouwen. Als een generaal het gevoel had dat de keizer hem wantrouwde, kon hij gewoon in opstand komen om zich te beschermen tegen een verzonnen aanklacht van verraad en onvermijdelijke terechtstelling. Tussen 235 en 284 waren er voortdurend burgeroorlogen en invallen. Op één na stierven alle zesentwintig officieel erkende keizers in deze periode een gewelddadige dood. Tientallen usurpatoren stierven in de strijd, of werden vermoord of geëxecuteerd na een mislukte machtsgreep. In een wanhopige poging de loyaliteit van hun soldaten te kopen, verlaagden keizers herhaaldelijk de waarde van de munt om geld op te halen, maar die op hol geslagen inflatie verergerde de problemen van het rijk alleen nog maar verder.

Zilveren drachme van de Sassanidische 'koning der koningen' Sjapoer I (r. 240-270). Hij profiteerde van de instabiliteit van het Romeinse Rijk door Mesopotamië en Armenië in te nemen en vernederde de Romeinen door keizer Valerianus in 259 gevangen te nemen bij het Syrische Edessa.

De economische crisis, samen met de voortdurende dreiging van invallen, leidde tot een trek uit de steden, vooral in de westelijke provincies. In Gallië, Hispanië en Britannia krompen de steden tot een zwaar verdedigde bestuurlijke kern. De economische problemen verergerden nog door de bevolkingsafname als gevolg van steeds terugkerende epidemische ziekten. In 260 bereikten de lotgevallen van het rijk een dieptepunt nadat Valerianus (r. 253-260) bij Edessa (tegenwoordig Sanliurfa, Turkije) door de Sassaniden gevangen werd genomen en vermoord. Septimius Odenathus, vazalkoning van Palmyra († 267), dreef de Sassaniden terug, maar scheidde zich met een groot deel van het oosten van het rijk af. In het westen stichtte een andere usurpator, Postumus († 266), in 257 een onafhankelijk 'Gallisch Rijk'. Valerianus' officiële opvolger, zijn zoon Gallienus, controleerde amper twee derde van het rijk en was zelfs daar niet veilig. Tijdens zijn achtjarige bewind (260-268) moest hij achttien usurpatoren uitschakelen, waarna hij door zijn eigen officieren werd vermoord. Hij had beter verdiend, want zijn legerhervorming bleek de sleutel tot de overleving van Rome.

Tijdens de eerste en tweede eeuw was het Romeinse leger een hoofdzakelijk onbeweeglijk garnizoen geworden, gestationeerd bij de grenzen van het rijk. Wanneer indringers door de grenzen heen braken, konden ze vrijwel naar believen rondzwerven. Om die zwakte tegen te gaan, riep Gallienus uiterst mobiele veldlegers in het leven met een krachtig cavalerie-element, dat onafhankelijk kon opereren. Na hem profiteerde een reeks kundige, maar kortstondige keizers van deze militaire hervormingen. Zij waren allemaal afkomstig uit Illyrië, een belangrijk recruteringsgebied voor het leger. Claudius II (r. 268-270) versloeg de Goten, Aurelianus (r. 270-275) heroverde Palmyra en het Gallische Rijk. Probus (r. 276-282) versloeg de Franken en Alemannen, en Carus (r. 282-283) dreef de Sassaniden terug.

Afgezien van Dacia, dat aan de Goten verloren ging, en de Agri Decumates, dat de Alemannen innamen (beide Germaanse volken), overleefde het rijk de crisis met zijn grondgebied intact, maar interne stabiliteit leek even ver weg als altijd. Carus werd vermoord, zoals zo veel van zijn voorgangers, en er brak een nieuwe strijd om de opvolging uit. De overwinnaar was Diocletianus, weer een Illyrische generaal.

Het bewind van Diocletianus

De regering van Diocletianus (284-305) was de langste die een Romeinse keizer in 150 jaar had meegemaakt. Hij beseftte dat het rijk grondig her-

De crisis in de derde eeuw

'Dit fraaie en indrukwekkende boek vult een grote lacune in het algemene begrip van de middeleeuwen, en zelfs van de westerse geschiedenis als geheel. Met zijn fantastische kaarten schetst het de geschiedenis van Europa en het Middellandse Zeegebied, van de vijfde eeuw tot het jaar 1000.'

– **Michael Wood**, historicus en presentator

Middeleeuws Europa werd lange tijd gezien als een tijd van duisternis en verval. Maar achter dit hardnekkige cliché gaat een periode van diepgaande verandering en vernieuwing schuil. Tussen 476 en 1000 n.Chr. voltrok zich een ingrijpende transformatie: oude rijken brokkelden af, nieuwe machten stonden op, religies verspreidden zich en de fundamenten van het moderne Europa werden gelegd.

In *Atlas van de middeleeuwen* brengt de gerenommeerde historicus John Haywood met behulp van 85 levendige, gedetailleerde kaarten deze fascinerende wereld tot leven.

Atlas van de middeleeuwen is een onmisbare gids voor iedereen die inzicht wil krijgen in één van de meest dynamische maar vaak verkeerd begrepen tijdperken uit de geschiedenis.

John Haywood is gespecialiseerd in de vroeg-middeleeuwse geschiedenis van Europa. Bij Uitgeverij Omniboek publiceerde hij onder meer *Achter de horizon* en *Noormannen*.

WWW.OMNIBOEK.NL

NUR 684
ISBN 978 94 0192 123 7

9 789401 921237

Uitgeverij Omniboek